

## RUDNIOŠ GELEŽIES LIEJYKLA

H. LIZDENIS

Apie 20 kilometrų į pietus nuo Varėnos, palei Ūlos upę yra Rudnios kaimas. Iki XVIII a. vidurio Rudnia buvo vadinama Ūlos vardu, o Ūlos upė ties Rudnia — Dubu. Kai kuriuose dokumentuose kaimas dar vadinamas Venglone<sup>1</sup>. XVIII a. pabaigoje ir vėliau aptinkame jau tik Rudnios pavadinimą, išlikusį iki mūsų dienų.

Ūlos pavadinimo pakitimas siejamas su šiame kaime veikusia geležies liejykla — rudnia. Archyviniai dokumentai liejyklą Rudnioje mini XVIII a. pabaigoje<sup>2</sup>, tačiau reikia manyti, jog geležis čia buvo gaminama dar anksčiau. Apie tai galima spręsti ir iš Venglonės pavadinimo, kuris kilo tikriausiai iš lenkų k. žodžio «węglarz» — anglininkas. Anglininkais paprastai būdavo vadinami žmonės, kurie versdavosi kalvėse naudojamų medžio anglių išdeginimu. Medžio anglis buvo naudojamos ir tirpinant-gaivinant geležį iš rūdos, todėl anglies degyklos dažnai būdavo šalia geležies liejyklų. Degyklos ir anglininkų gyvenvietės būdavo žmonių vadinamos Anglininkais, Pelaniais, Smalininkais, nes gaminant anglis, kartu būdavo gaunami pelenai, smala ir kitos medžiagos. Anglininkais tikriausiai buvo vadinami Ūlos kaimo gyventojai, o vėliau, lenkų kalbos įtakoje, ir pats kaimas įgavo anglininkų — Venglonės pavadinimą. Geležies gamybai vystantis, rūdai lydyti imta statyti tobulėsnės krosnis-rudnias, kuriose buvo gaunama grynesnė geležis. XVIII a. tokia krosnis veikė ir Ūloje-Venglonėje, todėl ilgainiui ir pats kaimas buvo pavadintas Rudnios vardu.

Buvusios liejyklos liekanų yra išlikę ir dabar. Ties Rudnios malūnu, abiejuose upės krantuose ir pačioje upėje randama metalo lydymo metu susidariusio šlako, dzindrų (1 pav.). Dešiniajame upės krante, netoli malūno užtvankos matyti buvusio liejyklos pastato rąstų liekanos ir krosnies plytų žymės.

Sprendžiant pagal išlikusius dokumentus<sup>3</sup>, liejyklos pastatas buvo 4 sieksnių pločio ir 7,5 sieksnio ilgio. Pastatas buvo suręstas iš storų, apvalių pušinių rąstų ir apdengtas gontų bei čerpių stogu. Jo viduje buvo įrengtos krosnys geležies rūdai lydyti ir geležiai kaitinti, sunkūs, vandens jėga kilnojami kūjai geležiai kalti ir kiti šiam darbui reikalingi prietaisai. Maždaug dabartinės malūno užtvankos vietoje buvo padaryta užtvanka Ūlos vandeniu sulaikyti. Vandens jėga suko 3 didelius ratus, o pastarieji varė visą liejyklos mechanizmą. Vienas šių ratų dūmė lydomosios krosnies duple, antras — kaitinamosios krosnies duple, o trečias ratas kilėjo kūjus, kuriais buvo kalama geležis. Prie tos pačios užtvankos, priešingoje

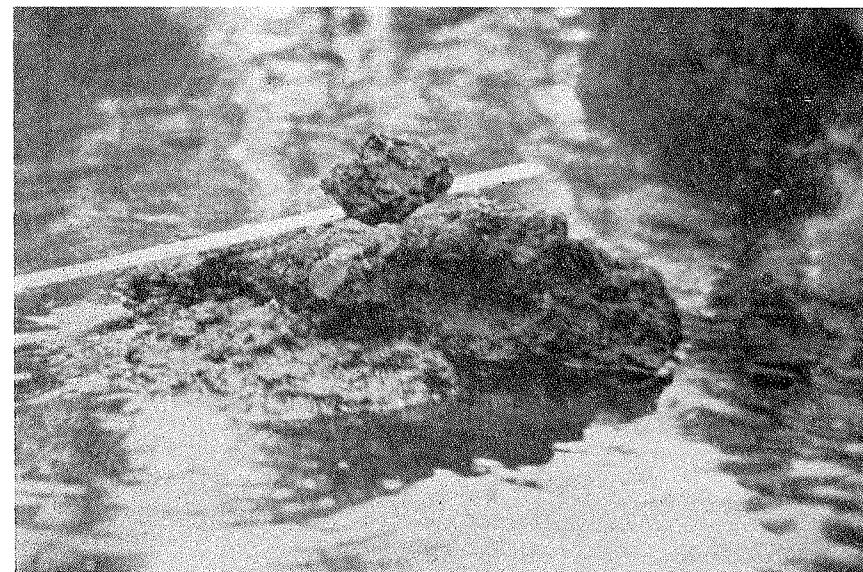
<sup>1</sup> CVA, «Inwentarz Lustracyjny 1798 r. Lidzkiego powiatu», f. 525, a. 8, b. 1183.

<sup>2</sup> CVA, «Dekanat Rodunski r. 1784», b. 19246.

<sup>3</sup> CVA. «Инвентарь казенного имения Каяна, составлен 1850 г.», f. 525, a. 2, b. 1312, l. 103.

upės pusėje buvo pastatytas malūnas ir molo vėlykla. Jų įrengimus suko prie minėtos užtvankos įtaisyti dar 2 vandens ratai. Šalia šių įrengimų, Rudnioje buvo stambi lentpiūvė, kurios du piūklus taip pat varė Ūlos vanduo<sup>4</sup>.

Geležis buvo lydoma iš vietinės baltų rūdos, kuri buvo kasama Pajurkių pievoje ir palei Nočios upelį ties Bieliūnais. Iškastoji rūda į Rudnią buvo gabenama vežimais. Rūda ir medžio anglis į krosnį būdavo kraunamos eilėmis: ant medžio anglių sluoksnio buvo pilama geležies rūda, virš



1 pav. Metalo lydymo atliekos — dzindros

jos — kitas anglių sluoksnis ir vėl geležies rūdos eilė. Tokiu būdu anglies ir rūdos mišiniu būdavo papildoma pilna krosnis ir iš apačios pakuriama. Po keleto valandų kaitinimo rūdoje esanti geležis imdavo lydytis. Gautoji geležies masė būdavo nešvari — susimaišiusi su šlaku, žemėmis ir kitomis priemaisomis. Joms pašalinti susilydę geležies gabalai būdavo vėl krosnyje įkaitinami, paskui replėmis išimami iš krosnies, dedami ant priekalo ir kalami kūju tol, kol iš geležies atsiskirdavo įvairios priemaišos. Norint gauti geresnę geležį, kaitinimas ir kalimas buvo pakartojamas du tris kartus. Nuo priemaišų apvalyti geležies gabalai būdavo suvirinami ir kūju suplakami į juostas. Geležies juostų plotis ir storis dažniausiai buvo daromas toks, kad atitiktų dviejų noragų pločiui. Juostos ilgumas priklausė nuo sulydytų geležies gabalų kiekio. Iš pusantrą dviejų pūdų geležies rūdos tokiose liejyklose būdavo pagaminama maždaug pusė pūdo paruošto metalo<sup>5</sup>.

Geležiai kalti kūjai paprastai būdavo stambūs ir sunkūs. Antai, kūjis, kuriuo buvo kalama geležis Tolkovo dvaro (Trakų rajone) liejykloje, svėrė apie 10 pūdų<sup>6</sup>. Kūjis, vartotas Pučkarnios geležies liejykloje (Eišiškių

<sup>4</sup> CVA, «Inwentarz Lustracyjny 1798 r. Lidzkiego powiatu», f. 525, a. 8, b. 1183, l. 51.

<sup>5</sup> AKM archyvas, lauko užrašai «Apžvalginis žygis Varėna, Bobriškės, Vozgirdonys, Jakėnai ir Pučkarnios k.» 1955 m. ir «Rudnios geležies liejykla».

<sup>6</sup> CVA, «Дело о числе фабрик, заводов и мельниц в Виленской губернии», f. 388, a. 1, b. 190, l. 42.

rajone) svėrė apie 50 kilogramų<sup>7</sup>. Pastarasis, 13 cm storio, 34 cm ilgio, buvo panašus į plaktuką su didele, 9×18 cm, skyde kotui įtvėrti. Apie Rudnios liejykloje naudotus kūjus žinių nerasta. Neišliko taip pat nė vieno šioje liejykloje vartoto prietaiso ar įrankio.

Rudnios kaimas priklausė valdiškam Kaniavos girininkijos dvarui, kurio fabrikai buvo išnuomojami atskiriems nuomotojams. 1784 m. Kaniavos girininkijos seniūniją valdė Lydos apskrities maršalka Aleksandravičius, kuriam taip pat priklausė Daržininkų, Kalvių, Drucminių, Rudnios, Lynežerio, Kašėtų, Noškūnų ir kiti kaimai<sup>8</sup>. Kas tuo metu dirbo liejykloje, nežinoma. Pagal 1798 m. inventoriaus žinias, geležies liejyklą nuomojo ir kartu joje dirbo 5 asmenys, vadinamieji fabrikantai arba rūdininkai: broliai Antanas ir Jonas Sobolevskiai, Tadeušas Stachelčiukas, Povilas Sienkevičius ir Mateušas Sobolevskis. Rūdininkai, vadinami bojare fabrikance, buvo laisvieji žmonės. Kiekvienas turėjo po 0,5 valako žemės, už kurią valstybei mokėjo činšinį mokesį 20 zlotų. Už kitą iš dvaro nuomojamą žemę jie mokėjo po 40 zlotų per metus. Kitokių prievolių, kaip lažo ir dėklos, jie nevykdė. Rūdininkai buvo atleisti ir nuo kelio mokesčio; tatai jiems buvo ypač svarbu vežant į liejyklą geležies rūdą. Visi kiti laisvieji valstiečiai-bajorai ir baudžiauninkai kelio mokesį mokėjo. Už naudojimąsi geležies rūda rūdininkai valstybei mokėjo po 60 zlotų per metus. Be to, jie kartu mokėjo dar 60 zlotų mokesčių už liejyklą<sup>9</sup>. Tokiu būdu, išdas iš geležies liejyklos turėjo 360 zlotų kasmetinių pajamų; tai buvo palyginti nemaža suma, nes iš viso Kaniavos girininkijos dvaro, apėmusio keliolika kaimų, per metus buvo surenkama mokesčių apie 6600 zlotų<sup>10</sup>.

Geležies liejykla veikė ir XIX a. pradžioje. Kas ją tuo metu nuomavo ir kiek mokėjo nuomos, nežinoma. 1816 m. septintosios revizijos sudarytuose Rudnios kaimo gyventojų sąrašuose, kuriuose taip pat nurodomos ir prieš reviziją mirusiųjų pavardės, Jono Sobolevskio ir Stachelčiuko šeimos pavardės dar minimos<sup>11</sup>, tačiau ar minėtieji rūdininkai dirbo liejykloje — neaišku. Kiek vėliau liejyklą jau nuomoja Tararavičius. Rūdininkais-kalviais randame dirbančius vadinamųjų tarnybinių bajorų (laisvųjų valstiečių) vaikus Kazį Akulavičių ir Antaną Narkauską, kurie buvo prirašyti prie šios liejyklos<sup>12</sup>. Pagal senelių pasakojimus, kalviai kas metai turėję padaryti po 15 porų noragų, už tai jie būdavę atleidžiami nuo lažo darbų («nėjo an pančyznos»)<sup>13</sup>.

XIX a. pirmojoje pusėje geležies išlydymo kiekiai dvarų liejyklose smarkiai sumažėjo. Mat, smulkios lydymo krosnys nepajėgė konkuruoti su stambiomis liejyklomis: brangiai atsiėjo rūdos kasimas, jos gabenimas, geležies lydymas ir kt. Be to, vietinėse smulkiose liejyklose pagamintoji geležis buvo blogesnė ir brangesnė už atvežtinę, o ir jos paklausa buvo nedidelė, nes baudžiavinis kaimas metalo vartodavo labai mažai. XIX a. antrojoje pusėje geležies lydymas smulkiose liejyklose visai sustojo. Pavyzdžiui, jei 1854 m. Ašmenos apskrities stambioje liejykloje geležies buvo išlydoma už 113 195 rublius, tai smulkioje Trakų raj. Tolkiškių liejykloje išlydyta tik už 285 rublius<sup>14</sup>. Dusmenų dvaro (Daugų raj.) liejykla 1853 m. buvo siūloma išnuomoti už 30 rublių, tačiau neatsirado nuomotojo, nes niekas nen-

<sup>7</sup> Apie 10 cm priekinės kūjo dalies nėra — nulaužta; kūjis eksponuojamas AKM.

<sup>8</sup> CVA, «Dekanat Rodunski r. 1784», b. 19246.

<sup>9</sup> CVA, «Inwentarz Lustracyjny 1798 r. Lidzkiego powiatu», f. 525, a. 8, b. 1183.

<sup>10</sup> Ten pat, l. 58.

<sup>11</sup> CVA, «Ревизская сказка», f. 515, a. 5, b. 394.

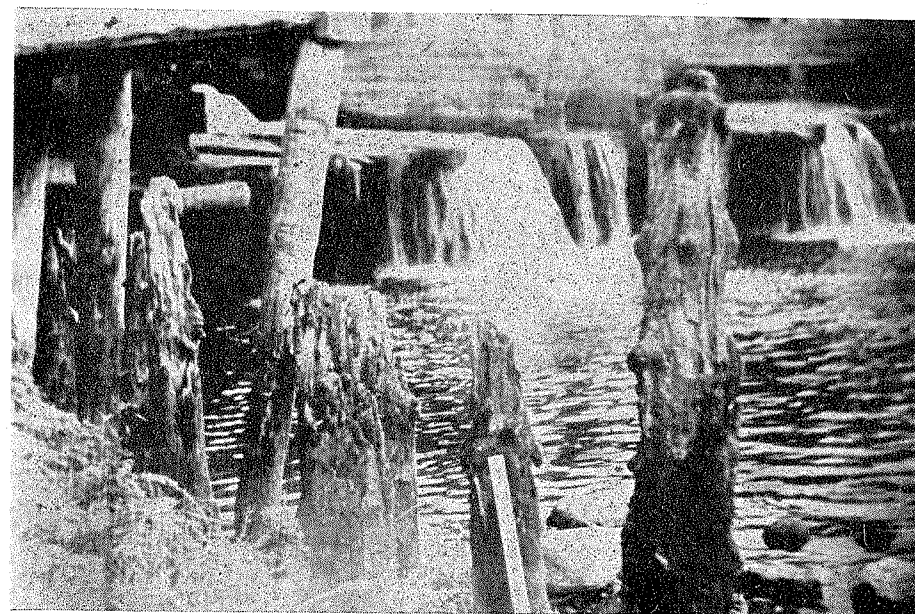
<sup>12</sup> AKM archyvas, lauko užrašai «Rudnios geležies liejykla».

<sup>13</sup> Ten pat.

<sup>14</sup> CVA, «Дело о числе фабрик, заводов и мельниц Виленской губернии», f. 388, a. 1, b. 190.

rėjo mokėti ir šios sumos. Pagaliau kažkoks Karlovičius pasiūlė už ją 3 rublių sumą, už kurią liejyklą beveik ir buvo išnuomota<sup>15</sup>.

Nusmuko ir Rudnios liejykla, sumažėjo joje pagaminamos geležies kiekis. Liejyklos darbą visai sužlugdė keletą metų iš eilės pasikartoję smarkūs pavasario potvyniai. Pirmą kartą potvynis išardė apirusios užtvankos šoną. Nuomotojas, suardęs jam priklausančios koplyčios pastatą ir panaudojęs jos rąstus, užtvanką sutaisė<sup>16</sup>. 1841 m. pasikartojęs potvynis užtvanką visiškai sugriovė. Iš liejyklos gaunamas pelnas buvo tiek mažas, kad nuomotojas nebesiryžo daryti stambesnių išlaidų užtvankos atstatymui. Neparėmė jo nė valstybinių dvarų administracija. Liejyklos atstatymu dar kurį



2 pav. Buvusios liejyklos stulpų — «stampolių» liekanos

laiką buvo susirūpinę Rudnios gyventojai. 1850 m., sudarant dvaro inventorių, jie kreipėsi į Valstybinių turtų rūmus, siūlydami atstatyti rūdos liejyklą, jei vyriausybė suteiktų reikalingos miško medžiagos. Už statybos išlaidas valstiečiai reišė pageidavimą leisti jiems 12 metų naudotis liejykla nemokamai<sup>17</sup>. Tačiau tuo viskas ir pasibaigė. 1859 m. dvarininkas Žarovskis, kreipdamasis į Valstybinių turtų rūmus, jau siūlo atstatyti tik malūną, o apie liejyklą visai neužsimena<sup>18</sup>. Matyt, tuo laiku geležies lydymas iš vietinės balų rūdos visiškai neišsimokėjo, tuo tarpu malūnai duodavo pastovų pelną.

Sustojus liejyklai ir malūnui, netruko pasikeisti ir Rudnios apylinkės vaizdas. Sugriuvus užtvankai, upėje keliais metrais nukrito vandens lygis, o drauge su tuo nuseko Ūlos upės ežerai. Pavyzdžiui, per keletą metų ežerai Krakynė, Krakinka ir Velrina, arba Ūdrinka, buvę palei Kriokšlio kai-

<sup>15</sup> CVA, «План обеспечения дохода с вакантных оброчных статей на 1854 г. По Траковскому округу», f. 525, a. 13, b. 501.

<sup>16</sup> AKM archyvas, lauko užrašai «Rudnios geležies liejykla».

<sup>17</sup> CVA, «Инвентарь казенного имения Конява, составлен 1850 г.», f. 525, a. 2, b. 1312.

<sup>18</sup> CVA, «Акт о классификации земель казенного имения Конява . . .», f. 525, a. 19, b. 2374.

mą, taip smarkiai nuseko, kad visai nustojo juose vykti žvejyba. Buvusių ežerų vietoje valstiečiai ėmė šienauti žolę. Gaunamas už šieną pelnas ilgą laiką buvo kliūtis, trukdžiusi atstatyti Rudnios malūną. Tuometinės statistikos duomenimis, šienas duodavęs daugiau pajamų, negu būtų buvę gaunama iš malūno<sup>19</sup>. Naujas malūnas Rudnioje buvo pastatytas jau po baudžiavos panaikinimo maždaug toje pačioje vietoje, kur anksčiau buvo geležies liejyklos pastatas. Po gaisro šis malūnas buvo perkeltas į dabartinę jo vietą.

Apie Rudnios geležies liejyklą kaimo gyventojai sukūrė įvairių pasakų, kurias senieji valstiečiai prisimena ir dabar. Vienoje iš pasakų pasakojama, kaip kavoliai (kalviai) iš liejyklos velnius išviję, kitoje, kaip seniau žmonės, dažniausiai vakarais, ties rudnia mainydavę su ponaičiais-velniu-kais pypkėmis: apsiukeičia, pareina namo ir žiūri, jog gavo ne pypkę, o kaulą ar kitą kokį šlamštą<sup>20</sup>.

Pasakojimai apie buvusią Rudnios liejyklą (rudnią, «fabriką»), apie baudžiauninkų vargus kaime senelių lūpose išliko gyvi iki šių dienų.

<sup>19</sup> CVA. «Акт о классификации земель казенного имени Конява . . .», f. 525, a. 19, b. 2374, l. 14 ir 41.

<sup>20</sup> AKM archyvas, lauko užrašai «Apžvalginis žygis Rudnia, Olos ež., Margiai, Dubičiai», 1955 m.

## VILNIAUS MIESTO GYNYBINIAI ĮTVIRTINIMAI 1503—1805 METAIS

V. MERKYS

**Literatūra.** Vilniaus miesto gynybinių įtvirtinimų istorijos tyrimas padeda nušviesti lietuvių tautos kultūrinį vystymąsi feodalizmo laikais.

Vilniaus miesto gynybinių įtvirtinimų klausimas jau gana seniai domina istorikus. Pirmasis straipsnis šiuo klausimu pasirodė 1848 m., jo autorius buvo T. Narbutas<sup>1</sup>. Minėtas straipsnis, šiek tiek pataisytas, 1856 m. susilaukė antros laidos<sup>2</sup>. T. Narbutas rašo, kad Vilniaus miestas gynybiniais įtvirtinimais jau buvo apjuostas XIV a., Gedimino ar Vytauto laikais. Vėliau tie įtvirtinimai sunykę, jų atstatymu ir išplėtimu vėl buvę susirūpinta XV a. pabaigoje. Toliau T. Narbutas aprašo gynybinių sienų statybos eigą. T. Narbuto pagrindinis šaltinis šiam straipsniui buvo vadinamasis Lydos pavieto pareigūno Viercinskio, arba Antano Rydlos, rankraštis.

1925 m. buvo išspausdintas H. Lovmianskio straipsnis Vilniaus gynybinių įtvirtinimų atsiradimo klausimu<sup>3</sup>. H. Lovmianskis, pasiremdamas patikimais istoriniais dokumentais, nustatė, kad Viercinskio, arba Antano Rydlos, rankraštis yra falsifikatas. Jis įrodė, kad T. Narbutas rašė apie XIV a. gynybinius įtvirtinimus, neturėdamas jokio istorinių šaltinių pagrindo, o nušviesdamas įtvirtinimų statybą XV a. pabaigoje—XVI a. pradžioje, supainiojo arba pateikė visiškai nebūtus istorinius įvykius, datas ir asmenis. Minėtame straipsnyje H. Lovmianskis pirmasis išaiškino, kada iš tikrųjų buvo įrengti Vilniaus miesto gynybiniai įtvirtinimai.

Atskirus Vilniaus miesto gynybinių įtvirtinimų istorijos klausimus palietė taip pat keli kiti autoriai. Antai, M. Lovmianska išaiškino nemažą naujų faktų iš Vilniaus miesto gynybinių įrengimų istorijos iki XVII a. vidurio<sup>4</sup>. Dar 1843 m. M. Homolickis paskelbė istorinių žinių apie šiuos įtvirtinimus XVIII a. pabaigoje—XIX a. pradžioje<sup>5</sup>. M. Homolickį šiek tiek papildė H. Moscickis<sup>6</sup> ir V. Studnickis<sup>7</sup>. Vilniaus miesto gynybinių įtvirtinimų paskutiniųjų metų istoriją specialiai tyrinėjo L. Žytkovičius<sup>8</sup>. Jis, remdamasis daugiausia Vilniaus miesto magistrato archyvine medžiaga, nustatė, kaip

<sup>1</sup> T. Narbutt, Obwarowanie miasta Wilna murem obronnym. — Athenaeum, Pismo zbiorowe. Wydawca J. I. Kraszewski, 3, 107—119, Wilno, 1848.

<sup>2</sup> Teodora Narbutta pomniejsze pisma historyczne, szczególnie do historyi Litwy odnoszące się, 190—205, Wilno, 1856.

<sup>3</sup> Henryk Lowmiański, Słuszowany opis obwarowania m. Wilna. — Ateneum Wileńskie, rok III, 9, 82—94, Wilno (1925).

<sup>4</sup> Marja Lowmiańska, Wilno przed najazdem Moskiewskim 1655 roku, Wilno, 1929.

<sup>5</sup> M. Homolicki, Wiadomość o widokach cząstkowych miasta Wilna z okolicami, robionych przez Smuglewicz. — Wizerunki i rostrzāsania naukowe, poczet nowy drugi, 24, Wilno (1843).

<sup>6</sup> H. Mościcki, Generał Jasiński i powstanie Kościuszkowskie, Warszawa, 1917.

<sup>7</sup> Wilno z przed stu lat w akwarelach Franciszka Smuglewicza, Wilno, 1912.

<sup>8</sup> Zr. Leonid Żytkowicz, Zburzenie murów obronnych Wilna (1799—1805), Wilno, 1933.